

AZ 1929–1933-AS GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA A NEMZETKÖZI VISZONYOKRA

JUHÁSZ GYULA

A válság nemzetközi következményeiről eléggé letisztult kép található hosszú idő óta szinte minden szakmunkában keleten és nyugaton egyaránt. Olyan ez, mint az ikonfestészet: mindegyik kép őrzi ugyan magán a műhely mesterének egyéniségét, de mindegyik képen csak a hagyományosan kialakult formák, jelek, szimbólumok találhatók.

Az az út, amelyet a világ a gazdasági válságtól a második világháborúig megtett, olyan döbbenetesen rövid volt, s oly markáns torzulásokat hagyott Európa politikai arculatán, hogy a háború keserveiből és borzalmaiból visszatekintő ember számára egészen nyilvánvalónak látszott a gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra, világosnak az út a háborúhoz. Ebből a szempontból a történész is viszonylag kockázatmentesen láthatott neki a bűvárkodásnak a korszak nemzetközi viszonyaiban: konstans tényezőkkel számolhatott, amelyeket sem a tömegesen hozzáférhető források, sem az érzelmek, s ebből következően a kor szemléletében bekövetkező lassú változások sem módosítottak lényegesen.

Vihart – leszámítva most a hidegháború nehéz esztendeinek történelmi „röpiratait” –, legfeljebb a bizonyos értelemben „fegyverekes” megközelítések, forrás- és esemény-újraértékelések okoztak, mint pl. I. J. P. Taylor: *The Origins of the Second World War* c. könyve 1964-ben.

Közben persze óriási tényfeltáró munka ment végbe. A harmincas évek nemzetközi viszonyairól és kapcsolatairól megszámlálhatatlan mennyiségű monográfia, szaktanulmány, disszertáció, összefoglaló és népszerű irodalom jelent meg, köztük szép számmal hazai munka is. Elképesztő tömegben tették közzé a különböző országok diplomáciai iratait. (Ebben a munkában ismeretesen mi is részt vettünk a magyar kir. külügyminisztérium iratainak közzétételével.) Pedig még csak mostanában érkeztünk el oda, hogy oly vezető nagyhatalmak, mint Nagy-Britannia és Franciaország külügyi levéltárai a kutató történész előtt is megnyíltak vagy megnyílnak. S nem kell már a hivatalos forráskiadványok ellenőrzött nyersanyagaira szorítkoznia, legalábbis ezekben a relációkban.

Új hullám küszöbén vagyunk: témánkat már félévszázados – a szakma szigorúbb szabályai szerint is – „történelmi” távlatból vizsgálják, kutatják új, vagy sajnos e távlattal most már egyidős, de megújulásra törekvő történész nemzedékek. Vagyis az újragondolás ideje jött el, a korábbiaknál jóval kedvezőbb feltételekkel.

Magától adódik a kérdés: milyen irányokban várható eredmény az új források tömegének birtokában az újragondolás következtében. A diplomáciatörténeti munkákból, azokból is, amelyek támaszkodnak már az újonnan feltárt forrásokra is, talán az a következtetés vonható le elsősorban, hogy bár a gazdasági világválság után a nemzetközi kapcsolatok hosszabb ideig a „hagyományos” formák között zajlottak, a diplomácia már

közvetlen a gazdasági válság után sem tudott eleget tenni az elvárásoknak, megfelelni a kor kihívásának: az agresszió megfékezésének.

Az a diplomácia, amely az első világháború után kialakult struktúra megőrzésére, a béke fenntartására törekedett, végül is az egyoldalú engedményeknek, az unilaterális kompromisszumok diplomáciájának adta át a helyét, ami a müncheni egyezményhez vezetett; s oly korábban meghatározó szerepet játszó nagyhatalmat, mint Franciaország, lényegében az *önfeladáshoz* juttatott el.

Látszatra sikeresebb volt a fasiszta Németország új struktúra kialakítására törekvő diplomáciája, amelyet a durvasággal és erőszakossággal párosult blöffölés jellemezett. Végeredményében azonban olyan világháborúhoz vezetett, amitől egyetlen jelentős ellenfelet sem sikerült kívülről tartani, amely minden diplomáciának igazi csődjével egyenlő.

Mindezt figyelembe véve azt is mondhatnánk, hogy a nemzetközi diplomácia a gazdasági válságot követően „árménybokszolást” folytatott. A nemzetközi viszonyokat meghatározó folyamatok valójában *az egyes országokon belül* zajlottak le. Az első világháború utáni béke, a nemzetközi kapcsolatok rendszere az egyes országokon belül, *a belső küzdőtereken bukott meg*, s a diplomácia nem lehetett ura ezeknek a folyamatoknak. Ez talán a legfontosabb következtetés, ami a diplomáciatörténet hagyományos forrásaiból levonható volt.

Ebben az összefüggésben engedjenek meg egy rövid kitérőt a diplomáciatörténet módszertani kérdéseire. Már jó ideje nyilvánvaló volt: a diplomáciatörténet hagyományos forrásaival – ha azok mégoly tömegben állanak is rendelkezésünkre – nehéz előrelépni, hogy a történéseknek, ha ennek a korszaknak nemzetközi kapcsolatait igazán meg akarja érteni, az egyes országokban végbemenő belső folyamatokat is vizsgálnia kell. Ez viszont éppenséggel nem volt a diplomáciatörténet hagyományos kutatási szférájának tekinthető. Nem túlzás talán arra gondolni, hogy a diplomáciatörténet új iskolája, amely a hatvanas évektől nyert fokozatosan teret, éppen a harmincas évek nemzetközi kapcsolatainak, a második világháború előzményei tanulmányozásának *szükségeiből* alakult ki. Az a fokozatosan teret nyerő – de még korántsem uralkodó – iskola, amely a diplomáciai tárgyalások, a nemzetközi kapcsolatok, a szorosabban vett külpolitika vizsgálata mellett foglalkozik, – nemcsak illusztratív anyagként, de a nemzetközi folyamatok lényegének megértése végett – az egyes országok belpolitikai és társadalmi viszonyainak, eszméletörténetének vizsgálatával is. Nem mindenki szereti, mert ennek a metodológiának áldozatul eshetnek szép, valójában öngigazoló szándékú, s így a történelemnek szóló diplomáciai okmányok.

Visszatérve most már témánkhoz, a gazdasági világválság legkirívóbb politikai jelensége, főleg Közép- és Délkelet-Európában, a diktatorikus, antiliberális kormányzati rendszerek megerősödése vagy hatalomra kerülése, mégpedig többnyire *megelőzve* a náci párt hatalomátvételét Németországban. Vagyis nem a német fasiszta rendszer romboló kigugázásának következménye volt a diktatorikus-antiliberális kormányzati formák felülkerekedése sok országban, ahogy az utókor néha láttatni szeretné, hanem *a válságból való kiütkezés választott útja* az egyes országok hatalmi elitje részéről.

Felmerülhet a kérdés – különösen az utóbbi évek megelégnült eszméletörténeti vizsgálódásainak fényében –, hogy volt-e az egyes országokban kísérlet más kiút keresé-

sére az érintett térségben, mint az antiliberális megoldás? A húszas évek vége felé vitathatatlanul történtek kísérletek, vagy legalábbis voltak irányzatok, amelyek a demokratikus koalícióban keresték a megoldást, a kibontakozást. Ezek azonban ellenzéki akciók maradtak, s a válság tényleges robbanása, 1929 októbere után általában vereséget szenvedtek.

Ismeretes, hogy a válság éveiben erősödött meg Sándor király diktatúrája Jugoszláviában. Az 1931-es új alkotmány nemcsak a király hatalmát erősítette meg, de a nyílt szavazásos rendszert is bevezette, ami addig Európában csak Magyarországon volt ismert. Ennek a rendszernek a terrorizmus, az ellenzéki erőkkal szembeni brutális rendőri módszerek alkalmazása volt jellemzője.

Az 1926-os Pilsudski-féle puccs után kialakult lengyel diktatorikus rendszerben is további szigorodások következtek. 1930-ban feloszlatták a parlamentet, az ellenzék 18 vezetőjét börtönbe csukták, és tortúrának vetették alá. Új választásokon erőszakolták ki a kormánypárti blokk abszolút többségét.

Magyarországon, ahol a biatorbágyi merénylet után statárium bevezetésével próbálták minden ellenzéki akciót letörni, 1932 őszén Gömbös Gyula jutott a miniszterelnöki székbe. Ha ehhez hozzávesszük az Olaszországban már létező fasizmust, Salazar 1932-es hatalomra jutását Portugáliában, vagy a Bulgáriában és Lettországon kialakult helyzetet, akkor azt mondhatjuk, hogy amikor a nemzetiszocialista párt Németországban hatalomra jutott, Európa országainak jelentős részében már diktatorikus rezsimek voltak, ha annak különböző válfajait is képviselték. A német fordulat után 1933–1936 között a nacionalista diktatúrák Európa további országaiban nyertek teret: Ausztriában, Észtországban és Litvániában, majd Görögországban.

Nem szeretnék mindebből túlzott következtetéseket levonni a nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából. Annyi talán mégis megállapítható, hogy a tolerancia hiánya vagy háttérbe szorulása; a nacionalista „Öncélúság” és az Európa sorsa iránti közömbösség; a nemzeti türelmetlenség és revansvágy, a beteges bizalmatlanság, amely főleg ezen országok politikájának volt többé-kevésbé meghatározója, a nemzetközi viszonyokat rendkívül negatívan befolyásolta azokban az években, amikor az agresszor megfélemezésének egyetlen hatékony eszközeként a kollektív biztonság jöhetett volna számításba.

A történész számára ma nyilvánvaló az az elemi erejű hatás, amelyet a gazdasági világválság gyakorolt a nemzetközi viszonyok megváltozására. Ugyanakkor a források egyre világosabban bizonyítják, hogy a nemzetközi erőviszonyokban ténylegesen bekövetkezett, vagy várható változások milyen lassan tudatosultak nemcsak a közvéleményben, hanem az egyes hatalmak vezető politikusaiban is.

A depresszió éveiben a nyugati vezető hatalmak valójában deffenzív magatartást tanúsítottak a külpolitikában. Anglia és Franciaország energiáit nagymértékben lekötötte birodalmaik fenntartása. Az Egyesült Államokat a válság ökolcsapásai ismét befeléfordulásra, az izolacionista vonások erősítésére készítették. A szocialista hatalom, a Szovjetunió pedig a válság éveiben – bár nem a válság hatására – figyelmét a belső kérdésekre összpontosította, hiszen az első ötéves terv, a mezőgazdaság kollektivizálása, s az ezzel együttjáró óriási erőfeszítések és megrázkódtatások energiáit teljesen lekötötték.

Ilyen helyzetben a húszas évek közepén kialakított külpolitikai irányvonal továbbvitele látszott a legcélravezetőbbnek: a Szovjetunió biztonságát elősegítő semleges zóna erősítése, mindenekelőtt, a német–szovjet jó viszony fenntartása.

A világválság gazdasági és politikai következményei különösen erősen jelentkeznek Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államaiban. A gazdasági válság még inkább polarizálta ezen országok belső ellentéteit, fokozta külső gazdasági, majd politikai függőségüket, kiélezve egymás közötti viszáltaikat. Az ellentétek akár a régi sérelmek eredményeként, akár új problémák hatására, olyan időszakban erősödtek, amikor a hajlandóság a status quo megváltoztatására a nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia külpolitikájában is érvényesülni kezdett. Franciaország pedig egyre kevésbé volt képes a hozzá kapcsolódó középkelet-európai országokban korábbi politikai befolyását gazdasági eszközökkel alátámasztani. Franciaország kezdett egyedül maradni az új hatalmi tényezővé emelkedő Németországgal szemben, ráadásul a versailles-i rendszer koloncával a nyakában. Erre a rendszerre épített biztonsági politikájában és szövetségi hálózatában ugyanis egyre több bizonytalansági tényező mutatkozott. Mindez fokozatosan a nyugati hatalmak befolyásának csökkenését eredményezte, forrásává válva a nemzetközi viszonyok átalakulásának. Ebből persze 1932 végén még nem sokat lehetett látni. Franciaországot, a versailles-i békerendszer megalkotásának vezető hatalmát a világ közvéleménye változatlanul olyan nagyhatalomnak – vagyis nemzetközi erőnek – látta még a harmincas években is, amilyen az első világháború végén volt. A franciák maguk is változatlanul annak tekintették Franciaországot. A keserű kiábrándulás a legtöbb élvonalbeli francia és nem francia politikus számára is csak 1940 májusában következett be.

Ilyen körülmények között jutott hatalomra a nemzetiszocialista párt Németországban, amelynek külpolitikai programja – mint ahogy jeles diplomáciatörténészünk, Diószegi István megfogalmazta – „nem volt sem mérsékelt, sem körültekintő, hanem maga volt a parttalan és egyben irreális nacionalista agresszió”.

Európa porondon levő politikusai közül azonban jó ideig nem sokan értették meg, hogy a náci Németország *külpolitikailag* is valami teljesen új, végtelenen agresszív hatalom, amely nem pusztán revansot akar az első világháborúban elszenvedett vereségéért, hanem európai hegemoniára tör, agresszivitását nem az egyenrangú nagyhatalommá válás vágyai fűtik, hanem a kizárólagosság igénye. S ha ismerték is Hitler külpolitikai programját, abból sokaknál csak az irrealitás volt szembetűnő, s ezért nem kellő figyelmet érdemlő, amiben nem kis szerepet játszott a fasizmus lényegének és természetrajzáának meg nem értése. S ez nemcsak a polgári gondolkodásra volt jellemző. Túl későn tudatosult, hogy a német agresszió mögött álló anyagi és politikai erők valóban világméretű fenyegetést jelentenek.

1933-ban – s még jó ideig – a status quo megalkotó és védő hatalmak csak azt érzékelték, hogy Németországban olyan revansista erők kerültek hatalomra, amelyek más lehetőségek híján, ha arra katonailag felkészültek, készek háború útján is érvényt szerezni követeléseiknek. Fő gondjuk tehát hosszú ideig az volt, hogyan lehetne a német igényeket elfogadható mederbe terelni, bizonyos pozíciókat feladva, lecsillapítani a feszítő erőket, a lényegesnek vélt hatalmi pozíciók védelme, az új világháború elkerülése érdekében, – nem

ismerve fel, hogy ezzel a béke fenntartása helyett a háború előkészítésének váltak részeseivé, veszélyeztetve saját hatalmi pozícióikat is.

A Szovjetunió külpolitikája Hitler hatalomra jutása után egy ideig még nem látott okot arra, hogy fentebb már vázolt külpolitikai irányvonalán változtasson, amely fő feladatának a szocializmus egy országban való felépítésének külpolitikai biztosítását tekintette, s a kapitalista nagyhatalmak egymás közötti viszályának tekintett konfliktusokban tagadta bármely nemzeti érdek elsőbbségét a harmincas évek közepéig. A hitleri hatalomnak eleinte nem jósoltak Moszkvában hosszú életet, inkább a kapitalizmus mélyreható válságát látták csak benne, amely a proletárforradalom esélyeit sietteti. Vagyis egy ideig csak rövid átmenetnek tekintették a hitleri hatalmat, s ezért nem látszott kívánatosnak a korábbi jó viszony megrontása Németországgal. Csak 1934 tavaszán került fölénybe az a már létező (főleg Litvinov által képviselt) külpolitikai koncepció, amely felismerve a fasiszta agresszió veszélyeit a Szovjetunióra, a Németországtól fenyegetett országok erőinek összefogását, a kollektív biztonság politikáját hirdette, az akkor már számára is megnyíló nemzetközi fórumokon, és ezt kívánta megvalósítani külpolitikájában is. Ez egyben a nemzetközi kommunista mozgalomban is új irányvonal kibontakozásának lehetőségét jelentette, amelynek elveit a Komintern VII. kongresszusán fogalmazták meg.

Hitler hatalomra jutása után a status quohoz ragaszkodó közép-kelet-európai kis államok csak azt érzékelték, hogy a magyar (és bolgár) revíziós törekvések és az olaszok balkáni céljai kaptak realisabb lehetőséget Németország segítségével, ezért nőtt bennük a hajlandóság, hogy Németországhoz való közeledéssel fogják ki a szelet amazok vitorláiból, ha a status quót megalkotó hatalmak már nem lennének képesek biztosítékokat nyújtani. A status quóval szemben álló, vagy azzal elégedetlen országok csak azt érzékelték, hogy törekvéseikhez a 60 milliós Németország szövetsége nyújthat támogatást, ezért a közeledésre törekedtek, de nem értették meg, hogy Németország kizárólagosságra tör, nem pedig az érdekszférák felosztására, hogy a német külpolitikát végső fokon az egyes országok vonatkozásában sem a status quohoz való viszony, hanem kizárólag a hatalmi érdekek molochja irányítja.

A készülő agresszió feltartóztatására a veszélyeztetett országok nem voltak képesek sem az első, sem a második fázisban. A kollektív biztonság irányvonala Franciaországban csak átmenetileg és felemásan érvényesült, melynek etapjait szükségtelen részletezni. A francia politikában végül is a „kikerülés” irányzata került fölénybe. Angliában 1939-ig sohasem kerültek kisebbségbe a megbékélést hirdető, a veszélyt alábecsülő politika hívei. Ők vezették a nemzetközi kapcsolatok szekerét München kátyújába.

Végezetül hadd szóljak arról, hogy ma már ennyi év után a gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra talán túl determinálónak tűnik, s ha nem is homályosul el egészen az a tény, hogy a politikát akkor is emberek csinálták, de az azt hiszem igen, hogy alapvetően új emberek, a válság idején vagy azt követően élre tört, hatalomra került politikusok. A „baldog békeidők” politikai vezéralakjai, a háborút és békét diktáló politikusok nemcsak letűntek, de el is hunytak a háború után, vagy éppen a gazdasági válság éveiben, csakúgy a húszas évek nagy alakjai is: Wilson 1924-ben, Curson 1925-ben, Clemenceau 1929-ben, Balfour 1930-ban, Stresemann 1929-ben, Briand 1932-ben,

Poincaré és Barthou 1934-ben. S akik túlélői voltak közülük a nagy krízisnek – mint Lloyd George –, a politikára érdemleges bofolyást már nem gyakorolhattak.

A politikusok új nemzedéke lépett a porondra: egyfelől a diktátorok, a mániákus dilettánsok, az erőszak megszállottjai, csak az ököljogot respektálók, másfelől a rutinos óvatosak, a finom hajlékonyak, a „kitérők” és „megbékélők”, meg a „közép-európai realisták”. Közös művük volt a nagy katasztrófa felidézése az évtized végére. Pierre Laval és Daladier; Chamberlain és Halifax; Josef Beck és Gömbös Gyula; Metaxas és Stojadinovič. Mondhatnám még a politikusokat, akiket nemcsak az emberiség nem őriz meg jó emlékezetében a felsoroltakkal együtt, de akik nem juthattak be az egyes országok emlékezetének szélesebb kapujú, *többet elviselő* nemzeti pantheonjaiba sem. S nem hiszem, hogy a történelem ítélete valaha is fellebbezésre szorulna.